

Baltisaksa periood eesti keele korralduses

(Vaateid eesti keelekorralduse arenguloole)

ANNIKA VIHT, KÜLLI HABICHT

2022. aasta aprillis tähistasime eesti rahvusliku keelekorralduse 150. aastapäeva. Sellele mõeldes on õige hetk veel kord tagasi vaadata keelekorralduse „eelajale”, baltisaksa misjonilingvistide perioodile eesti kirjakeele kirjeldamisel ja kujundamisel. Selline tagasivaade tuletab ühtlasi meelde, et teadliku keelearendustöö esimesed dokumendid on XVII sajandi baltisaksa pastorite koostatud keeleõpetused, milles kirjeldati eesti keelt luterliku misjoni vahendina. Artiklis võtame arvesse kirjakeele loomise ja kujundamise taustaideoloogiaid ja sotsiaalset konteksti ning kirjeldame oluliste autorite ja institutsioonide panust XVII–XIX sajandi keelearendusse. Vaatleme ka seda, mida on eri aegadel kirjakeele all mõistetud ja mida arendustöös kõige olulisemaks peetud. Eesmärk on markeerida olulisemate tähistega eesti kirjakeele katkematu arendamise lugu, mille taustal on alati olnud ühiskonna vajadused ja võimalused.

1. Eesti kirjakeele ja keelekorralduse algus

Võib oletada, et mingisugune murreteülene keelekuju tekkis Eestis juba keskajal, kui kirikute ja kloostrite töös osalenud eestlased tõlkisid kuulnud ladinakeelseid väljendeid teistele rahvuskaslastele. Kristiina Ross (2006) on nimetanud seda hüpoteetilist keskaegset vaimulikku ühiskeelt libakirjakeeleks, st kirjalikust tekstist lähtuvaks suuliselt levivaks keelekujuks. Kirjakeele alguseks võib lugeda XVI sajandit: aastast 1535 pärineb ka esimene osaliselt säilinud eesti keelt sisaldanud raamat, Wanradti-Koelli katekismus. Seda algusaega on iseloomustatud kui „koloniaalse värvinguga” protsessi, kus kirjakeele löid ja kirjalikke žanre tutvustasid eestlastele saksa või rootsi emakeelega pastorid, kes ei tundnud kohalikku kultuuri (Ross 2022: 716).

Keele teadlikku arendamist on esmakordselt märgata XVII sajandi esipoole kirjameeste tegevuses. Senisest märksa mahukamate trükitekstide ja esimeste grammatikate mõjul hakkasid kujunema eesti **kirjakeeled** ehk murrete ja allkeelte ülesed, teadlikult ja sihipäraselt väljaarendatud, korraldatud ja ühtlustatud keelekujud (vt Kull 2000; Hennoste, Pajusalu 2013: 20): lõunaeesti ehk tartu kirjakeel ning põhjaeesti ehk tallinna kirjakeel. Standardkeele teoreetikud rõhutavad sellise keelekuju tunnustena ühtsust, prestiiži ja püsivust (Milroy 2001). Eesti **keelekorraldus** ehk „kirjakeele teadlik arendamine, rikastamine, stabiliseerimine ja ajakohastamine” (Erelt 2002: 15) sai mõttelise alguse Heinrich Stahliga, kes avaldas 1637. aastal esimese eesti keele grammatika ning püüdis edendada teiste pastorite keeleoskust.

2. Esimesed eesti keele korraldajad

2.1. Piiblitõlkest rahvavalgustuseni

Eesti keele arendamine ja korraldamine algas **luterliku misjonitegevuse raamistikus, kus keelt nähti usu kuulutamise vahendina**. Tähelepanu keskmesse seati rahvakeeled ning nende ehitust kirjeldati Piibli tõlkimise edendamiseks. Esimesed keeleõpetused olid praktilise suunitlusega ning mõeldud abivahendiks muulastest pastoritele. Eesti keele prestiiž ühiskonnas oli madal, keelekorraldus toimus „ülevalt alla” (Rutten, Vosters 2021) – eestlased ise (usu)keeleasjades kaasa ei rääkinud.

Martin Luther toonitas oma kirjutistes, et Jumala juurde jõudmiseks on vältimatult tarvis igapäevase emakeelset pühakirja ning korralikku kooliharidust; need on hüvanguks nii inimese hingele kui ka kogukonnale. Lutheri kirglik veendumus emakeelse hingehariduse vajalikkuses sai eesti kirjakeele ja rahvahariduse sünni oluliseks tõukejõuks. (Lepajõe 2013)

Kõik baltisaksa perioodi grammatikate autorid olid pastorid ja/või Piibli tõlki-
jad-toimetajad. Neist viimane, Peterburi teaduste akadeemia liige Ferdinand Johann Wiedemann toimetas keeleliselt piiblitõlke 9. trüki (1878). Ka enamik XIX sajandi alguse estofiile olid pastorid ning ülikooli eesti keele lektoraatki haris XIX sajandil peaaesjalikult kirikuõpetajaid. Esimeste grammatikate autorid ise kirjeldasid oma missiooni alandlikkus ja vabandavas vaimus, pidamata oma keelevaateid ainuõigeks.

Eesti keele süsteemse kirjeldamise, sh kirjakeele teadliku arendamise esimeseks teetähiseks on luteri pastori **Heinrich Stahl** tegevus. Oma põhjaeesti keele grammatika ja sõnastiku eessõnas ei nimetanud ta keeleõpetuse¹ eesmärgina küll otse-
sõnu keelenormi loomist, kuid taolise mõju saavutasid tema teosed siiski. Stahl oli esimene, kes avaldas nii eesti keele teoreetilise kirjelduse ladina raamistikus kui ka seninägematus mahus eestikeelseid usutekste. Juba tema keeleõpetust sisseejuhatavas tänuuletuses mainis Tallinna gümnaasiumi poetikaprofessor Timotheus Polus normatiivsust: Stahl väärivat kolmekordset tänu, sest õpetab oma raamatutega õigesti kõnelema, palvetama ja laulma.

Ise nimetas Stahl oma keeleõpetuse eessõnas eesmärgi „aidata inimestel, kellel on huvi eesti keele vastu, seda tundma õppida ja kasutada Jumala auks, iseenda ajalikuks ja igaveseks edenemiseks ning paljude inimeste kasuks”. Koostaja palus lugejailt mõistmist, sest oli pidanud kiiresti ära tegema suure töö, ilma et tal oleks olnud võimalik toetuda varasematele eesti keele kirjeldustele. Tema järgi ei tasuks siiski kiirustada ühtegi keelendit vigaseks pidama, sest eesti keeles on palju dialekte ja seega varieeruvat kasutust. Stahl kinnitas samas, et ta pole grammatikasse kirjutanud midagi, mida poleks ise talupoegade suust kuulnud. (Stahl 1637) Stahlilt pärineb keele algõpetus, mis ei pretendeeri täiuslikkusele ega põhjalikkusele, ent tegelik rahvakeelne kasutus on autori enese sõnul selles praktilises keeleõpetuses ideaaliks.

¹ Keeleõpetuseks nimetame siinkohal grammatika ja sõnastiku ühisväljaannet.

Sarnaselt Stahliga rõhutas ka järgmise, seekord lõunaeesti keeleõpetuse (1648) autor **Johannes Gutsloff**, kuivõrd oluline on juhatada kõik hinged Jumala juurde. Ta kinnitas oma keeleõpetuse pühenduslähituses, et on valmis selleks tõlkima Piibli ja muu vajaliku kirjanduse, kuid kõigepealt oli tarvis koostada keele ülevaade. Gutsloff ei näinud oma grammatikat tingimata keelestandardi kujundajana, vaid palus lugejatel teatada, kui midagi oleks tarvis eesootava piiblitõlke jaoks muuta: „Et ma aga sugugi ei taha laiduväärseks saada ja et mul eesti keele kasutamisel nii kirjas kui kõnes mõningane õigsus oleks, olen ma paberile pannud selle töö eesti keele kohta, nagu teda meie juures räägitakse ja nagu seda kirjutama peab hakkama, et kõikidele õpetlastele, kes eesti keelt tunnevad, põhjust anda minuga ühenduse võtmiseks kirjalikult ja suuliselt, et arutada, kas siin on vaja midagi muuta, või on nad minuga siin nõus.” (Gutsloff 1648: 28)

Hilisemas piiblitõlketöös eemalduski Gutsloff mõnevõrra oma grammatikas väljendatud keelevaadetest. Näiteks kritiseeris ta grammatikas Joachim Rossihniuse lõunaeesti kirikuraamatute tegeliku rahvakeele kaugust, hiljem valminud piiblitõlkes aga liikus lähemale Rossihniuse keelekasutusele, nt võttis kasutusele grammatika eessõnas ebatartupäraseks nimetatud *t*-lise mitmuse nimetava vormi. (Ross 2013) See näitab ühtlustatud vormistiku kasutamise keerukust ja ilmselt ka kujuneva traditsiooni mõju.

Järgmise, taas põhjaeesti grammatika koos mahuka sõnastikuga koostas **Heinrich Göseken**, kes eestindas ka palju kirikulaule ning tõlkis Piiblit. 1660. aastal ilmunud keeleõpetuse eessõnas toonitas autor, kuivõrd olulised on juhised selleks, et rääkida keelt „algusest peale õigesti, nii et osatakse välja tuua põhjuseid, miks nii kõneldakse” (Kingisepp jt 2010: 55). Ta kritiseeris pastorite seas varem levinud kommet lugeda ette teistelt laenatud tekste, millest nad ise aru ei saanud, ja lisis, et eesti keele korralik omandamine on oluline kõigile: mitte ainult vaimulikele, vaid ka ilmalikele valitsejatele, kaupmeestele, käsitöölisele, reisimeestele ja perevanematele, kuid „igapähele (iseäranis võõrastel ja välismaalastel) on ilma hea juhatuse ja õpetusega seda raske ja peaaegu võimatu õigesti ja hästi mõista ning õppida” (Kingisepp jt 2010: 61–65).

Sõnastikuosas eelistas Göseken oma kodukoha keelekasutust ja ütles, et on „enamalt jaolt lähtunud meie Läänemaast, sest minu meelest kõneldakse seal kõige puhtamat keelt”. Läänemaa sõnu ei peaks tema meelest kartma kasutada ka teiste piirkondade elanikud. (Kingisepp jt 2010: 97–99) See on aeg, kui ühtset kirjakeelt veel ei olnud ja autorid eelistasid sageli oma piirkonna keelekasutust, mis tundus neile ka raamatukeelena kõige loomulikum.

Siinsesse keelearendusse töid suure muutuse **1680.–1690. aastate keelevaidlused ja kirjakeele reform**. Nende käivitajaks oli **Bengt Gottfried Forselius** töö eestlastele kirjaoskuse õpetajana. Forselius tões talupoisse koolitades, et nad õpivad kergemini lugema õppijasõbralikuma meetodikaga ning häälduspärasest ortograafias, kust on ära jäetud võõrtähed ning vokaalipikendusmärk *h* (Pöldvee 2010). Ta pakkus ka rahvapärasest kasutusest lähtuvaid morfoloogiauuendusi, nt eitava kõne, käskiva kõneviisi ja kaasatüleva vormi kohta (*ep tahan > ep taha, tehket > tehke, meele kaas ~ meele ka > meelega*) (Kask 1970: 66, 68). Rahvapärasemat raamatukeelt asusid

nõudma ka üks lõunaeesti Wastse Testamendi tõlkijatest **Adrian Virginius** ning järgmise põhjaeesti grammatika (1693) autor **Johann Hornung**. Kohalike pastorite poegadena olid nad lapsest saadik eestlastega suhelnud ja tundsid suurt uhkust oma hea eesti keele oskuse üle. Oma eluloos nimetas Adrian Virginius keeleuendajate seltskonda lausa noorteks eestlasteks. (Ross 2019) Nad kritiseerisid konservatiivses keeles kirikuraamatute sõnavalikut, vormikasutust ja kirjaviisi, mida soovisid **lähendada talurahva tegelikule kõnepruugile**.

Uuendustele oponeerisid Eestimaa konsistooriumi vaimulikud, kellest aktiivseimate seas olid Anton Heidrich ja Johann Engelhard Bender. Nemad pidasid õigemaks jääda senise keelekasutuse juurde, sest sellega oldi juba harjunud ning selles oli ilmunud hulk kirjandust. Seevastu võinuksid uuendused vallandada suure segaduse ning muuta keele omandamise võõrsilt tulnutele raskemaks. Viimastele tasuks muidugi selgitada, milliseid vigu on talupojad harjunud kõneldes tegema, kuid vigast kõnepruuki ei saavat siiski etaloniks võtta, eriti kuna see piirkonniti varieerub. (Tafenu 2011: 126)

Keeleuendajate põhjaeestikeelse kirikukäsiraamatu eessõnas (Hornung jt 1694–1695) on seevastu öeldud, et seniste põhjaeestikeelsete kirikuraamatute keel on täiesti kõlbmatu jumalateenistusel kasutamiseks ning seetõttu ongi osutunud tarvilikuks välja anda uus käsiraamat puhtas eesti keeles. Varasematest kirikuraamatutest saaks välja kirjutada pika loendi sõnu, mis on naeruväärsed ja kohati isegi solvavad. Muu hulgas on kirikuraamatutes ääretult ebaõnnestunud võrdumi ehk mõistukõne kohta kasutatud sõna *liigpajatus*, mida talupoeg mõistab tähenduses 'tarbetu lugu' ja niimoodi nimetatakse eufemistlikult ka 'valet'. Kuidas peab siis eestlane aru saama sellest, kui kirikuraamatus kirjutatakse, et *Jeesus rääkis ühe liigpajatuse?* Kes tahab eesti keelt õppida mitte sakslaste tehtud raamatutest, vaid eestlastelt endilt, peaks seda tegema selle käsiraamatu ja teiste samade autorite raamatute järgi. Just see senist traditsiooni kritiseeriv eessõna oli üks peamisi põhjusi, miks Eestimaa konsistooriumi vaimulikud liivimaalaste uuendusliku raamatu peale kaebasid, saavutades selle ärakeelamise. Keelustamise põhjusteks olid ka liiga suured muutused kirikulauludes ja ortograafias. (Tafenu 2011: 40) Siiani tundus, et käsiraamatu kõigist säilinud eksemplaridest on provokatiivne eessõna eemaldatud (Annus 2000: 127), kuid nüüdseks on siiski leitud ka üks eessõnaga eksemplar (Tafenu jt ilmumas). Eessõna autoriks oli Adrian Virginius, kes kirjutab ka 1691. aastal ilmunud lõunaeestikeelse kirikukäsiraamatu eessõna (Tafenu 2009a), kus ütles muu hulgas, et XVI sajandi tartukeelsed „paavstliikud” raamatud on kirjutatud nii puhtas ja õiges eesti keeles, mida ükski eestlane ei oskaks XVII sajandi lõpuski paremini kirjutada. Katoliku kirikukirjanduse rahvapärase keelekasutusega võrreldes kritiseeris ta eessõnas Liivimaa luterlike kirikuõpetajate kehva keeleoskust ja viletsas keeles kirikuraamatuid. (Ikola 1984: 551)

Uuendusetepanekuid arutati intensiivselt kirjavahetustes ja konsistooriumi koosolekutel, kõige pikemalt aga piiblikonverentsidel, mitme nädala pikkustel aruteludel 1686. aastal Liepas ja 1687. aastal Pilstveres (vt Pahtma jt 2003). Alalhoidlike vaadetega Eestimaa konsistooriumi esindajad ning ulatuslikke uuendusi soovinud Liivimaa konsistooriumi esindajad revideerisid neil konverentsidel üheskoos Göse-

keni koostatud Uue Testamendi tõlkekäsikirja eesmärgiga see trükki anda. Forselius esitas juba esimesel piiblikonverentsil mitu kirjakeele ortograafia ja vormimoodustuse parandamise ettepanekut. Põhiliselt vaieldi konverentsidel kirjaviisi uuendamise, lähteteksti valiku ja tõlke avaldamiskoha üle (Pahtma, Tafenu 2003: 10).

Piiblitõlkijatest keelearendajate erinevaid arusaamu tingis paljuski erinev suhtumine Lutheri tõlkepõhimõtetele. Luther soovis, et iga inimene saaks Piiblit ise lugeda, ilma et Jumala Sõna vahendajate käes moonduks. Lutheri ajaks oli tuhatkond aastat olnud ainuke tunnustatud piibliversion Hieronymuse ladinakeelne Vulgata, milles oli heebrea- ja kreeka keelset algteksti tõlgendatud üsna vabalt. Oli koostatud ka paar saksa tõlget, mis samuti kopeerisid Vulgata sõnastust. Luther seevastu pidas ainuõigeks tõlkida algkeeltest rahvalikku arusaadavasse keelde: „Sest mitte ladina keele tähtedelt ei tule küsida, kuidas saksa keelt peab rääkima, nagu need eeslid teevad, vaid seda tuleb küsida emalt kodus, lastelt tänaval, lihtrahvalt turuplatsil” (Luther 2000: 88). Lutheri tõlge pani aluse saksa kirjakeelele ning luterliku kultuuriruumi piiblitõlgendusele. See tekst saavutas niivõrd võimsa autoriteedi, et luterlike maade keeltesse ei hakatud algul pühakirja tõlkima mitte Lutheri enda põhimõtte järgi algkeeltest, vaid hoopis tema saksa tõlkest. Ka esimesed eesti keelsed piiblitõlked lähtusid Lutherist. (Ross 2000) 1680. aastate keelearuteludes oli **originaalide küsimus** kesksel kohal. Keelevaidluse mõlemad osapooled soovisid tõlkida originaalist originaali, õigest lähtekeelest õigesse sihtkeelde, kuid nägid nii õige lähte- kui ka sihtkeelena erinevat keelekuju. Liivimaa konsistooriumi esindajad pidasid õigeks tõlkida Piiblit algkeelest rahvapärasesse eesti keelde, Eestimaa konsistooriumi esindajad aga luterlikust saksa keelest ja väljakujunenud saksapärasesse kirjakeelde. (Undusk 2012)

Piiblikonverentsidel ja hiljem tehtud kompromissid ei rahuldanud päriselt kumbagi osapoolt ja vaidlusküsimusi ei lahendanud isegi kuningas Karl XI sekkumine. Säilinud kirjadest ja protokollidest nähtub, et mõlemad pooled jäid oma seisukohtade juurde ka mitu aastat hiljem. (Pahtma, Tafenu 2003: 11) Ühe kompromissina oli mõeldud aastail 1689–1697 Tallinnas avaldatud trükistes kasutatud ortograafiavariant, meedium- ehk vaheline kirjaviis. Ilmselt peamiselt Heidrichi sõnastatud põhimõtetes oli võrreldes senise traditsiooniga kriipsutatud läbi vokaalipikendusmärk *h*, *ck* asendatud *kk*-ga ja *ffhw*-ga, võetud kasutusele *ä*-täht jm. Vahel mist kirjaviisi kasutati vaid Eestimaa konsistooriumi väljaannetes, Liivimaa konsistooriumi Riias avaldatud väljaanded lähtusid uuenduslikust kirjaviisist. (Pöldvee 2010: 346–347) Tollaseid vaimulikke tekste kõrvutades on näha, et just ortograafias kauges vahelmises kirjaviisis kirikuraamat kõige enam senisest tõlketavast, samas kui leksikas, morfoloogias, morfosüntaksis ja foneetikas tehti vähe muudatusi (Viht, Lohk 2022: 187).

Alates XVIII sajandist jäi edasise kirjakeele aluseks reformaatorite põhjalikult uuendatud keelevariant, mille teoreetiliseks kirjelduseks oli Hornungi 1693. aastal ilmunud grammatika ja praktiliseks väljenduseks tema ja teiste „noorte eestlaste” toimetatud-tõlgitud tekstid. Põhjaeesti kirjakeel sai uue suuna, kui Pilistvere piiblikonverentsil revideeritud Uue Testamendi käsikiri anti puhtalt ümberkirjutamiseks Hornungile, kes aga muutis teksti niivõrd ulatuslikult, et on tekkinud küsimus, kas

tegu oli toimetamise või pigem uue tõlkega (Reila 2007). Hornungi uuendatud tõlkekeel erines varasemast traditsioonist tugevalt kõigil tasanditel. Eesti keele korralduse esimese sajandi jooksul on just tema tegevusega seonduv murrang põhjajärgi kirja-keeles kõige järsem. Lõunaeesti kirjakeeles lõi edaspidisele traditsioonile põhja 1686. aastal ilmunud Wastne Testament, milles kasutatud keelekuju mõjutused on tugevad ka Hornungi põhjajärgi tõlkes. (Viht, Lohk 2022) Olgu lisatud, et Hornung koostas oma tõlke Adrian Virginiuse juures Puhjas külas viibides.

Edaspidistel aastakümnetel redigeeriti kirikuraamatuid tasapisi edasi, keelearendustöö toimus endiselt usutekstide väljaandmise tähe all. Põhjasõja eest Tallinna pagenud kirikuõpetajad toimetasi ühiselt Hornungi Uue Testamendi tõlget, mis jõudis trükki 1715. aastal. Laastava sõja järel sai kirikuraamatute väljaandmine taas suurema hoo. Neid asus toimetama uus, pietistliku taustaga pastorite seltskond eesotsas Anton Thor Helle ja Heinrich Gutsleffiga, kelle eesmärgiks oli endiselt lõpuks trükki anda terviklik Piibel. **Pietism**, XVII sajandi lõpus Saksamaal mõjule pääsenud luterlik uuendusliikumine, pidas oluliseks igapäev elavat usku ja isiklikku piiblitlugemist. Oluliseks muutus tõlkida Piiblit algkeeltest võimalikult täpselt ning ka eesti esmapiibli Vana Testamendi mustandis on näha, kuidas on hoolikalt otsitud võimalikult hästi heebrea tähendusnüansse edasi andvat sõnastust (Ross 2015: 63–64). Pühakirjatõlke n-ö peatoimetaja **Anton Thor Helle** ja tema kaasautorite keeleõpetuse (1732) eessõnas kirjutab Eberhard Gutsleff, et raamatu üks eesmärke on kirjakeele normi kujundamine, st **ühist suhtlust hõlbustava keelekuju loomine:**

Sellele lisaks on siinse tööga tahetud panna ka üldine alus õigele lugemise ja kirjutamise viisile, mis ei annaks mitte üksi võimalust hinnata ja sel moel palju hõlpsamini ühtlustada kõrvalekalduvusi, mida Eesti eri maakondades nii sõnade kui ka nende hääldamise osas võib kohata, vaid võimaldaks ka taotleda trükitud raamatutes mingit üldist vastavust. Samavõrra on peetud sihiks sedagi, et nii haritud kui ka harimata inimesed, kes siin maal oma ühises elus seda keelt vajavad, võiksid leida, eriti sõnastiku näol, hea abivahendi selle õppimiseks. (Kilgi, Ross 2006: A25a–A26a)

Gutsleff kiitis eessõnas Anton Thor Hellet keeleainestiku autentsuse hoolika kontrollimise eest: „Oma vaevarikas töös rakendas ta nii väsimatut usinust, et kui tal jäi mõne sõna osas kas või väikseimgi kahtlus, ei puhanud ta enne, kui oli talupoegade edasise küsitlemise ja järelekatsumise abil täieliku kindluseni jõudnud.” (Kilgi, Ross 2006: A32a) Lisaks eestlastest keelejuhtidele andsid kirjakeele arendamiseks panuse ka kümned peamiselt pastoritest tõlkijad-toimetajad, kelle koostöös valmis Vana Testamendi tõlge (Tafenu 2009b).

Pietistlike pastorite väljaantud kirikuraamatud levisid suurtes tiraažides ning eestlaste lugemislauale ilmus üha rohkem trükiseid eri autoritelt ja žanridest, mistõttu kirjakeel hakkas mõjutama ka rahvakeelt (Laanekask 2004: 29–32). Samal ajal kui saksa vaimulikud püüdsid kirjakeelt eestlaste kõnekeelele üha lähedasemaks muuta, võttis suure tõenäosusega ka eestlaste kõnekeel endasse sakslaste loodud kirjakeele mõjutusi, kuna tegemist oli prestiižse keelekujuga, milles oli väljendatud ka kaugemaid ja keerulisemaid mõtteid, mille edastamiseks olid seni murde-

keeles vahendid puudunud. Nii ongi eesti ühiskeel kujunenud kirja- ja murdekeele pikaajalise üksteisele lähenemise teel (Ross 2002: 230), loomuliku evolutsioonilise arengu tulemusena.

2.2. Rahvalgustusest rahvusromantismini

Esiialgu, pool sajandit pärast 1739. aasta Piiblit ja teisi pietistide avaldatud kiriku- raamatuid tajuti kirja- ja kõnekeelt veel selgelt eraldi seisvaina. Vähemasti soovitas järgmise eesti keele grammatika autor **August Wilhelm Hupel** oma 1780. aasta keeleõpetuse eessõnas lugejail õppida mõlemat keelekuju: nn kirikukeele õppimiseks tuleks lugeda vaimulikku kirjandust, kõnelemisoskuseni jõuab aga kõige kergemini talupoegadega suheldes. Hupeli keeleõpetus hõlmas esmakordselt ühtede kaante vahel nii põhja- kui ka lõunaeesti keele. Teose eesmärgiks pidas ta pakkuda abi kirja- keelte rikastamiseks ning välja tuua kahe kirjakeele ühisosa, mille võiks ehk tulevikus võtta keelearenduse lähtekohaks: „Selles raamatus ühendan mõlemad murded, sest neil on osa reegleid ja paljud sõnad ühised. Nii sillutan teed mõlema rikastamiseks, et need rajada üldisematele reeglitele, mida võib-olla saab kunagi kriitika toel edasi arendada.” (Hupel 1780: 2)

Hupel ja teised XVIII sajandi teise poole autorid avardasid kirjakeele kasutusala, asudes avaldama õpetlikke tekste: **kirjakeelele lisandus rahvalgustusliku vahendi roll**. Ka Hupeli idees rajada murdeid ühendavad üldisemad reeglid võib näha valgustuslikku keeleideoloogiat, mis nägi keelt vahendina, mida valgustatud isik võib vajadusel muuta. Hupeli mõttealget arendas esimeste seas edasi Wilhelm Friedrich Steingrüber (1817), kes tegi ettepaneku luua komisjon, mis ühendaks põhja- ja lõunaeesti keele ühiseks kirjakeeleks. Eriti jõuliselt kritiseeris eesti keelt väljendusvahendina Friedrich Arvelius (1792), kelle sõnutsi oli eesti keel niivõrd puudulik, et rahva vaimu ei saagi harida ega nende heaolu parandada. Eestlased ei oska korralikult lauset moodustada, kasutavad valesid käändeid ja neelavad kõneldes tähti alla, eesti keelel on halb kõla ja selles pole piisavalt abstraktseid mõisteid. Valgustajad uskusid, et kõigi rahvakeelte taga on ühine täiuslik keelesüsteem, mida arenenumad keeled peegeldavad paremini kui algelisemad, ning et keelt tuleb täiuslikumaks parandada. Täiuslik keel on loogiline, läbipaistvate tähenduste, kindlate lausestusreeglite ja meeldiva kõlaga. Valgustuslik keeleideoloogia, mille järgi kõigi keelte taga on mingi ühine mõistuspärane struktuur, toetas ka XIX sajandi alguskümnenditel arutusel olnud ideed eestlased germaniseerida. (Undusk 2012)

XVIII sajandi lõpus tõusis esiplaanile romantism, mis säilitas valgustusliku vaimse edenemise püüde, kuid taastas usu loomulikkude keelde. Siinsete kõrgharilaste seas sai mõjukaks aastail 1764–1769 Riias tegutsenud Johann Gottfried Herderi rahvuskeelt väärtustav keelekäsitlus. Rahvuskeel on selle järgi midagi palju enam kui väljendusvahend: see on rahvuse hing, tema ainuomase maailmavaate säilitaja ja kandja. Rahvalauludes ja primitiivses keeles võib veel näha jälgi algupärasest jumalikust keelest. Seega erinevalt valgustusest, mis idealiseeris mõistuspärastatud tulevikukeelt, idealiseeris romantism algupärasest minevikukeelt. Keelele ei vaadatud enam ülalt alla, vaid sageli alt üles. (Undusk 2012) Rahvusromantilistest ja valgus-

tuslikest ideedest juhendusid XIX sajandi algupoolel nii esimesed eestlastest keelemehed kui ka sakslastest estofiilid. Eesti keelt hakati nägema **rahvuse olulise instumendina**.

Üha kasvav eestlastest lugejaskond ning mitmekesisiv eestikeelne kirjavara viisid tõdemuseni, et senise kirjakeele piirid on jäänud liiga kitsaks. Kirikuraamatute ja Hupeli keeleõpetuses fikseeritud keelekuju ei suutnud enam väljendada kõike vajalikku. Estofiilid asusid teadusseltsides ning väljaannetes arutama, kuidas võiks eesti keelt senisest adekvaatsemalt kirjeldada ja kasutada. Nende taotlusi iseloomustab ilmekalt ühe peamise suhtlusfoorumi pealkiri „Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache” ehk „Lisandusi eesti keele täpsemaks tundmiseks”. Väljaandja **Johann Heinrich Rosenplänter** rõhutas ajakirja avanumbri eessõnas vajadust uurida eestlaste **tegelikku keelekasutust**, mis erineb märkimisväärselt raamatukeelest. Aastail 1813–1832 ilmunud ajakirja laias teemaderingis olid olulisel kohal keelearendusega seotud küsimused: kuidas liikuda ühise kirjakeeleni, kuidas kohendada kirjakeele norminguid ning kuidas tõsta eesti keele ja selle kõnelejate staatust. (Laanekask 2004: 31–34) Kuna ajakirjas domineerisid keeleküsimused, võib seda pidada eesti esimeseks keeleteaduslikuks väljaandeks (Raag 2008: 42). Beiträge kaastöölisi oli 40–50, sh Arnold Friedrich Johann Knüpfker, Kristian Jaak Peterson, Johann Wilhelm Ludwig von Luce, August Wilhelm Hupel, Friedrich Robert Faehmann, Eduard Ahrens ja Otto Wilhelm Masing (Talve 2004: 271).

Innukat keeletööd kannustas **soov parandada eesti keele staatust**. Laialt levinud eelarvamuse kohaselt ei olnud eesti rahvas ja keel kõrgelt väärtustatud ning eesti keelt peeti töö käigus kergesti omandatavaks. Seetõttu ei pööratud eesti keelele piisavalt tähelepanu, nagu kirjutas Masing 1821. aastal kirjas Liivimaa superintendendile Karl Gottlob Sonntagile (Laanekask 2003: 62). Estofiilselt meelestatud pastorite sihiks oli olukorda muuta. Nende motiivatsiooni illustreerib hästi **Johann Wilhelm Ludwig von Luce** 1815. aasta artikkel, kus ta valutas südant selle üle, et üliõpilased ei räägi omavahel eesti keelt, pidades seda talupoegade keeleks, milles pole võimalik kõike vajalikku väljendada. Ometigi saab seda keelt arendada nagu iga teistki: „Iga keelt on [---] täiendatud, ja ka Eestlane saab iseennast aitama. Kui teda ennast võiks mõtlejaks teha, siis võiks ta tõeste ära rääkida ja kindlaste ütelda, mis ta mõtleb.” Eesti keel pole teistest kuidagi kehvem, vaid läheb „oma ilusa kõla poolest kõigist keeltest ette”. Tähelepanelikule kuulajale avaneb eesti keele rikkus, mille heaks näiteks on kõrtsis kuulnud talupoja jutt, „mis täis ilusaid mõistu- ja vanusõnu oli nagu pärlinöör. Neid sõnu ei oleks keegi vana Greeka tark häbenenud oma kõnes pruukida.” (Eisen 1884: 14–19) Samas artiklis tegi Luce ettepaneku asutada selts eesti keele andmestiku kogumiseks ja töötlemiseks ning tegeliku keeletarvituse arendamiseks. Üleskutse langes viljakale pinnasele: 1817. aastal loodigi Kuressaare Eesti Selts, mille liikmete arv tõusis üle neljakümne ja seltsi valdusse kogunes mitmesugust keelelist materjali. Seltsi haruseltsina 1819. aastal loodud Eesti Õpetatud Selts Tartus võttis enda misiooniks tartu kirjakeele eest seismise. (Lepik 1938: 4–5, 7–8)

Juba Beiträge avanumbris märkis Rosenplänter olulise eesmärgina ühise raamatukeele vajadust, mitte et igaüks publitseeriks omaenda murrakut. Paar aastat varem oli Liivimaa ülemkonsistoorium püüdnud majanduslikel kaalutlustel tulutult kirja-

keeli ühendada (Raag 2008: 42). Nüüd tekkis ajakirjas ja mujal elav mõttevahetus **ühise kirjakeele loomise teemal**. Selle võib kokku võtta järgmiste seisukohtadega: 1) kirjakeeleks peaks jääma tallinna keel, sest tartueesti keelt kõneldakse väikesel alal ning selle vormistik ega sõnavara pole täiuslikud; 2) parim oleks mõlema kirjakeele häid omadusi hõlmav ja halvad hülgev kompromisskirjakeel; 3) kuna kompromisskirjakeeleni jõudmine võtab aega, tuleks esialgu säilitada senine olukord. (Laanekask 2004: 35)

XIX sajandi alguse keelearendustöös muutus **eeskujuallikana** oluliseks **soome keel**. Soomega võrreldes väljendati rahulolematust seniste eesti keele kirjeldustega ja ka keele endaga. Näiteks Rosenplänteri 1816. aastal avaldatud Juhani Strahlmanni soome keele grammatika noomenipeatükk vallandas diskussiooni eesti keele käänete üle, mille tulemusena hakati ladina keele kuue käände asemel kirjeldama eesti keeles mitutteist käänet. Ka Peterson (1818) tsiteeris soome grammatikat, kui rääkis vajadusest eristada täis- ja osasihitist. (Mägiste 1931) Johann Samuel Friedrich Boubrig kirjutas töös, millega kandideeris 1826. aastal edukalt Tartu ülikooli eesti keele lektori kohale, et „eestitatud saksa keele” asemel tuleks otsida taas üles eesti keele õiged ja algupärased jooned, mille leiab soome keelega võrdlemisel (Habicht 2003: 172). Sama meelt oli Heinrich von Jannau, kelle arvates (1828) ei sobinud ühiskirjakeele baasiks kumbki senine kirjakeel neis sisalduvate võõrmõjude tõttu, vaid soome ja liivi keele abil tuleks rekonstrueerida paarsada algset sõnatüve, millest saaks ühist keelt välja arendama hakata (Kask 1984: 104). Keelesuguluse tähtsustumist võis märgata juba sajandi algul, kui taasavatud Tartu ülikoolis loodi 1803. aastal eesti ja soome keele lektoraat, kuigi esialgu piirdus õpetus vaid praktilise eesti keelega (Laanekask 2004: 409).

Soome eeskujust said tuge ka **ortograafia uuendamise püüdlused**. Ortograafia häälduspärasuse ideaali sõnastas Rosenplänter juba esimeses Beiträge vihikus (1813): eesti keelt kirjutatagu nõnda, nagu räägitakse. Laiema ortograafiadebati käivitas Rosenplänteri sõber, hinnatud keeletundja ja usin maakeelse kirjanduse väljaandja **Otto Wilhelm Masing**, kes avaldas kolm häälduspärasemat kirjaviisi taotlevat brošüüri (1820, 1824, 1827), mille olulisemateks uuendustepanekuteks olid õ-tähe kasutuselevõtt, häälikupikkuse eristamine rõhumärgiga, palatalisatsiooni tähistamine punktikesega ja järjestikuste täishäälikute eristamine diftongidest (Prillop 2020: 18). Teised keelemehed asusid Masingu ettepanekuid kommenteerima ja edasi arendama, kusjuures osa pooldas ortograafia uuendamist (nt Rosenplänter ja Johann Friedrich Heller), osa aga pidas õigemaks jääda senise kirjaviisi juurde (nt Knüpffer ja Jacob Johann Anton Hirschhausen) (Kask 1946: 22). Oma ortograafia, mida kasutati 1840.–1850. aastail Õpetatud Eesti Seltsi toimetistes ja mujalgi, töötas välja ka Friedrich Robert Faehlmann. Tema ja Masingu kirjaviisid olid hoolimata mõningatest uuendustest siiski vana (saksapärase) kirjaviisi teisendid. (Kask 1946: 29)

Uue kirjaviisi tuuma sõnastas esmakordselt soomlane Adolf Ivar Arvidsson, kes soovitas asendada senise saksapärase märkimisviisi soomepärasega. Eesti hääldust kajastaks palju täpsemalt, kui kirjutatakse lahtise silbi lühikesele täishäälikule järgnev lühike kaashäälik ühekordselt (st senise *tulle* asemel *tule*) ning pikka täishäälikut märgitaks kahekordse tähega (st senise *pu* asemel *puu*). Esimene teos, kus uut kirja-

viisi rakendati, oli **Eduard Ahrensi** grammatika (1843). Näib, justkui olnuks Ahrens siis veel ka ise uuenduse suhtes kahtleval seisukohal, sest ehkki ta seda soovitas, oli teose näitestik siiski vanas kirjaviisis ja uut ortograafiat katsetas ta vaid sõnastikuosas. Juba järgmisel aastal avaldas aga Ahrensi sõber pastor Schüdlöffel esimese täiesti uues kirjaviisis raamatu, 1850. aastate algul olid läbinisti uues kirjaviisis juba Ahrensi grammatika teine trükk ning Kreutzwaldi rahvaraamatud. Parandatud ortograafia oli siiski sedavõrd harjumatu, et selle lõplik läbimine võttis peaaegu 30 aastat.

Pärast estofiilide mitu aastakümnet kestnud arutlusi „eesti keele täpsemaks tundmiseks” oli Ahrens esimene, kes avaldas uutest seisukohtadest lähtuva tervikgrammatika. See erines tugevalt eelmisest, Hupeli grammatikast, toetudes varasema ladina-saksa traditsiooni asemel soome eeskujule. Ahrensi tegevuse laiem eesmärk oli **kirjakeele reform**. Teda kannustas soov **kaotada kiriku- ja külakeele vaheline lõhe**, ta võitles reformi eest kirikuvalitsuse koosolekutel ja pühendas teemale mitu artiklit (1845, 1852, 1853). Ahrens tahtis muuta olukorda, kus eestlased läksid sakslasega suheldes üle vigasele kirikukeelele, pidades seda prestiižseks keelevariandiks (Ross 2003: 433).

Ahrensi mõtteid arendas edasi **Ferdinand Johann Wiedemann**, kes tunnustas Ahrensi julgust loobuda senisest kirjakeelest rahvakeele kasuks, samuti tema uuendatud ortograafiat, keeleomasemat grammatikakäsitlust ja grammatikas kirjeldamiseks valitud keelevarianti. Samas ei olnud ta Ahrensi kõiges üksmeelel. Ahrens kirjutas normatiivse grammatika, toetudes üheleainsale põhjaeestilisele murdele ja arvustades muid murdejooni, samal ajal kui Wiedemann pidas oma kirjeldavas grammatikas vajalikuks anda neutraalne ülevaade eesti keele laialdasest varieerumisest (Laanekask 2008: 82).

Varieerumise tundmise vajalikkust rõhutas akadeemik seoses kirjakeele arendamisega, mida pidas ülioluliseks ning käsitles kõige põhjalikumalt artiklis „Eesti murded ja eesti kirjakeel” (Wiedemann 1871), aga ka grammatikas (Wiedemann 1875). Tema meelet võiksid murdekeele osaks jääda kodused argijutud ja rahvaluule, kirjakeeles aga saab luua nõudlikumat kirjandust ning panna tööle kõrgemad koolid. Kirjakeel vajab väljakujunemiseks palju aega ja tööd, aga on ükskõik kui suurt vaeva väärt, sest ilma selleta pole eestlastel võimalik saada kultuurrahvaks. (Saari 1979: 662, 665)

Wiedemanni hinnangul polnud esialgu taolist kirjakeeleks sobivat üle-eestilist keelekuju veel olemas. Kunagi oli kirjakeelena küll kasutusel kirikukeel, sest enamik kirjutisi pärines pastoritelt või teistelt sakslastelt, kes olid eesti keele omandanud kirikukeele vormis. Kui kirjutiste temaatika laienes, ei piisanud enam kristlike tööde sõnavarast ning tuli otsida täiendusi rahvakeelest. Samuti hakkas kirjameesteks üha rohkem eestlasi, kes võtsid kirjatöodes kasutusele oma kodukoha keele jooni, ilma et neil oleks tarvis olnud lähtuda kirikuraamatutest. Veel nõrgestas kirikukeele autoriteeti sellele osaks saanud kriitika. (Wiedemann 1875: 92–93)

Wiedemann selgitas 1871. aastal, et ühise kirjakeele poole tuleks liikuda küll vaeva säästmata, kuid samas siiski ka kiirustamata ja läbimõeldult, vajalikke etappe vahele jätmata: „[---] siin peab igal hoonel olema kindel alusmüür, kõigil oma kohane kord ja järjekord, kõik peab kestma vajaliku aja ja tõukamine ei õpeta veel käima.” (Saari

1979: 665) Kirjakeele arengu etappe oli Wiedemanni järgi kolm. Esimeses räägib igaüks oma kodukoha murdekeelt ning veel on tugev kirikukeele mõju. Teises etapis võtab kirjakeel aluseks ühe murde. Kolmandas etapis kirjakeel iseseisvub ja lahkneb selle aluseks olnud murdest. Wiedemanni hinnangul oli tema ajal käsil kirjakeele esimene etapp. (Wiedemann 1871)

Kirjakeele arengu teise etappi jõudmiseks, st teadlikult kirjakeele aluse valimiseks, oligi Wiedemanni meelest hädavajalik **tunda kogu keele varieeruvust**. Selleks pakkus ta appi oma grammatikat, mis kirjeldas küll kogu varieeruvust, aga seadis siiski eelisasendisse keelekuju, mida autor ise pidas kirjakeeleks kõige sobivamaks, kuna see oli teiste seas kõige reeglipärasem ja järjekindlam. (Wiedemann 1875: 93) Seda Kesk-Eesti murret esindas ka Ahrensi grammatikas kirjeldatud Kuusalu murrak (Laanekask 2008: 82).

Kolmandas etapis soovitas Wiedemann põimida ühel murdel põhinevasse kirja-keelde teiste murrete ainst: „Keel rikastub sedaviisi, saab viimisteldumaks ja ilusamaks, ei kaota aga midagi oma ehteestilisest iseloomust. [---] Võib kergesti juhtuda, et mis ühes murdes moodustus- või tuletusviiside poolest puudu on ja mida kobamisi otsitakse, riskides märgist mööda lasta, see on teises juba rahva teadvusel põhinevana olemas.” (Saari 1979: 663)

Wiedemann meenutas, et üldiselt kehtivat eesti kirjakeelt peavad koolis õppima kõik, nii mitte-eestlased kui ka eestlased igalt murdealalt, samamoodi on see ka Saksamaal, kus hoolimata oma kodumurrakust tuleb igaühel õppida juurde kirjakeelt (Wiedemann 1875: 93). Seega lähenes Wiedemann kirjakeele arendamisele teaduslikust vaatenurgast ja nägi kirjakeelel murreteülese ühtse kultuurkeele rolli.

3. Rahvusliku keelekorralduse süünd dialoogis sakslastega

Üleminek rahvuslikule keelekorraldusele kulges pikkamisi ja loomulikku rada. Valgustuslik-romantiline rahvakeeli väärtustav hoiak, Beiträge veergudel avaldatud teaduslikud keelearutelud ja eestlastest haritlaste liitumine keeletöoga viisid sujuvalt XIX sajandi teise poole keelearenduseni. XIX sajandi esipoolel kattus rahvusepiir veel seisusepiiriga, kesk- ja kõrgharitud eestlased saksastusid. Rahvusromantismi mõjuväljas lisandus inimesi, kes said küll korraliku saksakeelse hariduse, aga jäid teadlikult oma eesti identiteedi juurde. Esimeste eestlastena asusid eesti keele uurimise ja arendamisega tegelema 1810.–1820. aastail Masing, kes oli isa poolt eestlane, ja põgusalt ka Peterson, järgmistel kümnenditel sõprade kolmik **Friedrich Robert Faehlmann, Friedrich Reinhold Kreutzwald ja Dietrich Heinrich Jürgenson**. Teadusküsimustes võtsid nad sõna endiselt saksa keeles. Romantismi- ja valgustusideedele toetuv eestihuvi ühendas aga haritlasi, sõltumata nende rahvuslikust päritolust (Laanekask 2004: 33).

Laiema eestlastest lugejaskonna ette tõi keeleteemad Masing, kes oma Marahwa Näddala-Lehes propageeris põhjaeestilist kirjakeelt ja enda lugemislehti, rääkis keelesugulusest ja ortograafiast. Masing soovitas koduses elus kasutada külakeelt, väljaspool aga kõigile arusaadavat kirjakeelt (Kask 1970: 132). Eestikeelset sõna

kirjakeel näiksegi olevat esmakordselt kasutanud just Masing 1822. aastal: „Kirja keel on harritud keel, ja sesuggune, et kõik, kes selle kele rahwas on, tedda mõistwad, ka siiski mõistwad, kui nemmad issi tedda ei õska räkida.” Masing tõi välja ka kirjakeele ühendava rolli: kui ka „koddo-, külla- ehk kihhelkonnakeel” võib jääda teiste murrete kõnelejatele arusaamatuks, „siis õmmetige kirjakeel neid jälle ühheks rahwaks ühendab”. (Masing 1822: 384–385) Masing rõhutab ühtse kirjakeele kujundamise eeldusena maakeele kõikide murrete tundmise vajadust („on tarwis, kõik marahwast tunda”), et õpetuses ühtset keelekuju kasutada ja tulevikuks „tõistele [---] õigid jälgi jätta ja näidata”. (Masing 1825: 5)

Masing kritiseeris teravalt senist saksapärast kirikukeelt ja oma kaasaegsete sakslaste keeletarvitust. Ta propageeris kompromissitult üht reeglipärast kirjakeelt, püüdes välja tõrjuda tartu kirjakeelt, millega pälvis paljude kaasaegsete pahameele. Tihe koostöö sidus teda aga Johann Heinrich Rosenplänteriga. Masing oli üks Beiträge aktiivsemaid kaastöölisi, andis sõbrale keelenõu ja toimetas ta kirjutisi. Rosenplänter omakorda avaldas oma ajakirjas toetust Masingu seisukohtadele, oli tema väljannete usin levitaja, mõnikord ka tehniline toimetaja ja korrektor ning üks väheseid Masingu ajalehe kirjasaatjaid. (Anvelt 1995)

1830. aastate algul tekkis Tartu ülikooli juurde eestihuviliste haritlaste teaduslik vestlusring, millest kasvas 1838. aastal välja **Õpetatud Eesti Selts**. Selts tegutses küll saksa keeles, kuid oli tavatu selle poolest, et selle algatajate ja algusaegade eestvedajate seas domineerisid eestlased. (Aaver, Laanekask 1988: 7) Keelekorralduslike küsimustegagi tegelesid peamiselt eestlased Faehlmann, Kreutzwald ja Jürgenson (Kask 1970: 183). Nad avaldasid toetust põhjaeestilisele kirjakeelele, kritiseerisid raamatukeele kaugust rahvakeelest ja arutlesid ortograafia üle. Samuti kirjakeele reformimise vajaduses veendunud Ahrens läks aga eestlastega vastuollu. 1840. aastate viljakaimad ja autoriteetsemad eesti keele uurijad Ahrens ja Faehlmann kritiseerisid teineteise morfoloogiakäsitlusi. Õpetatud Eesti Seltsi esimehena ei lubanud Faehlmann seltsi toimetistes Ahrensi kriitikat avaldada, millele Ahrens reageeris seltsist lahkumisega. Ka väljendas Ahrens kahtlusi Faehlmanni ja Kreutzwaldi publitseeritud rahvapärimuse ehtsuse üle. (Ross 2003: 11–13) Siiski asusid mõlemad eestlased pärast esialgseid kõhklusid kasutama Ahrensi soovitatud uut kirjaviisi, olles selle esimeste kasutajate seas Ahrensi sõbra Schüdlöffeli järel (Kask 1946: 38). Iseäranis innukalt ja mõjusalt propageeris uuendatud ortograafiat Kreutzwald. Ka Ahrens leebus, nimetades pärast Faehlmanni surma teda oma grammatika teises trükis (1853) ainsaks mainimisväärseks uuema aja grammatikuks (Ross 2003: 89).

1860. aastatel jõudis eesti keeleni viljakas soome-ugri keelte uurija Ferdinand Johann Wiedemann. Murdeuurimisretkedel 1861–1868 oli tema keelejuhtide seas hulk tollaseid haritlasi, mh Rudolf Kallas, Lydia Koidula, Carl Robert Jakobson, Hugo Treffner, Mihkel Veske, Kreutzwald ja Jakob Hurt. Eriti tihedaks kujunes koostöö kahe viimasega. (Ariste 2005: 74–83) Kreutzwald oli usin abiline eesti-saksa sõnaraamatu koostamisel, saates palju sõnu ja vastates aina lisanduvatele küsimustele, Wiedemann omakorda aitas keeleliselt ühtlustada „Kalevipoja” rahvaväljande käsikirja (Aaver, Lepik 1986: 57). Wiedemann andis sõnaraamatu enne trükki Kreutzwaldile üle vaadata ning viimane tegigi hulga tähelepanekuid, mida keele-

mehed arutasid nii suusõnal kui ka kirjavahetuses. Näiteks kritiseeris Kreutzwald sõnastiku keerulisevõitu kirjaviisi, millele Wiedemann vastas, et temagi julges valitsevas ortograafilises anarhias pakkuda välja omaenda kirjaviisi, aga kuna see on lingvistiline, siis polegi see mõeldud üldiseks tarvituseks (Aaver, Lepik 1986: 83–85).

1863. aastal tutvus Wiedemann keelehuvilise üliõpilase Hurdaga ning võttis lähemalt uurida tema kodukoha Põlva keelt. **Jakob Hurt** vastas Wiedemanni rohketele küsimustele sõnavara ja grammatika teemal. (Ariste 2005: 78–79) Wiedemanni jälgedes pidas Hurtki oluliseks murrete korralikku läbiuurimist. Tema kuulsas üleskutes „Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele” (1888) oli esimesel kohal palve saata murdematerjale ja alles teisel kohal palve saata rahvaluulet, säilitades seejuureski ehedalt kohaliku murde (Viidalepp 1980: 284). Just Hurdale usaldati Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatu teise trüki (1893) väljaandmine. „Ta on mulle alati olnud abivalmis õpilane ja usaldusväärne õpetaja,” tunnustas Wiedemann Hurta oma autobiograafias (Wiedemann 2014: 299–300).

Wiedemanniga sarnaselt pidas Hurt ülioluliseks kirjakeele arendust, milles lähtus paljuski vanema kolleegi juhtumõtetest. Aasta pärast Wiedemanniga tutvumist avaldas Hurt uut kirjaviisi laiemalt propageeriva brošüüri „Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi” (1864). 1865. aastal peetud jutluses seletas Hurt, et on tarvis kirjakeelt ja see peab põhinema ühel murdel: „Ega rahwal om ennegi jo üts kirjä keel, mis neid ütes rahwas ühendäp, ja koost lagnemise eest hoiap. Nii olgu see ka meil. Egale murdele omme raamatit muretseda om ka wõimata. Meil olgu ja jäägu Tallinna murre, et ta muist murdist mitmit moodo täwwelisemb om, kirjä keeles ja piiblist opitagu tedä egan majan jo warra tundma.” (Hurt 1870: 47) Samas hindas Hurt kõrgelt ka lõunaeesti keelt. Märganuna, et osa lõunaeesti jooni langevad kokku soome keelega, pidas ta neid põhjajaeestilistest algupärasemateks ja seega sobivaks kirjakeele rikastamisel, soovitades näiteks asendada *ea*-diftongilised sõnad pikavokaalsetega ja järgsilpide *u* -o-ga (*pea* > *pää*, *asjust* > *asjost*) (Kask 1984: 141–143). Sellega oli ta lähtunud Wiedemanni visandatud keelekorralduse etappidest, soovitades liikuda kõigepealt teise etappi ehk võtta kasutusele ühel murdel põhinev kirja-keel ja siis kolmandasse, täiendades kirjakeelt selle alusmurdest erineva ainesega.

1871. aastal sai Hurt Eesti Postimehe Lisalehe toimetajaks ning avaldas seal kuueartiklilise sarja ettepanekuid kirjakeele korrastamiseks. Need ideed esitas ta arutusele ka 1872. aastast tegutsenud **Eesti Kirjameeste Seltsis** (EKmS), mille eesmärgid sõnastas Hurt oma ettekandes „Mis Selts püüab?": „1) kirjakeelt kasvatada; 2) kirjakeelt harida; 3) keelt (üleüldse) uurida; 4) wanat aega uurida ja 5) täadusi isamaa tundmises kasvatada.” (EKMSA 1873: 80) EKmS tõi eesti keele korraldamisse põhimõttelise muutuse: keeleküsimuste üle hakkasid sakslaste asemel arutlema ja kollektiivselt otsustama eestlased ise. Niisiis võib öelda, et keelekorraldus toimus nüüd esmakordselt „alt üles” printsiibil, keelekogukonna laiemal osalusel (Elspaß 2020).

Kui otsida eesti rahvusliku keelekorralduse tinglikku alguspunkti, oleks selleks igati õigustatud pidada EKmS-i tegevust (Erelt 2002: 47) või veelgi täpsemalt seltsi teist koosolekut 30. juunil 1872, kus võeti vastu esimesed keelekorralduslikud otsused, mis puudutasid kirjaviisi valikut ning ortograafia ja vormistiku ühtlusta-

mist. Seltsi tegemisi tutvustati laiale lugejaskonnale ajalehtedes, inimestelt paluti ja saadi seltsile kaastöid. Pärast ajaloolist teist koosolekut kirjutas seltsi esimees Hurt Eesti Postimehesse ülevaate, millest nähtub, kuivõrd kaalukaks peeti otsuste vaagimisel Wiedemanni seisukohti: „Soowiti ka, et mõne asja üle, mis senni muidu veel selginud ei ole, herra F. J. Wiedemanni seletused ja hääkskiitmised tema eestikeele õpetuses, mis pea väljatulemas, ära peawad oodetama, ennegu Selts oma otsusi teeb. Ülemal seiswaist kirjakeele punktidest täadis president Seltsile täada anda, et herra F. J. Wiedemann neid hääks kiidab.” (Hurt 1872) Peale Wiedemanni peeti autoriteediks ka Ahrensit. Keeleteemad said ühiskonnas laiema kõlapinna ning jäid tähelepanu alla. Kirjakeele arendamise printsiipidena rõhutati loomuliku kasutuse olulisust, keeleajalugu (soome keele eeskju), ühtsuse ja korrapära taotlust (EKMSA 1873: 75–77).

Seltsi liikmetest osalesid keelekorralduses aktiivseimalt rahvusmeelne haritlane **Carl Robert Jakobson** ning kolm esimest keeleteaduse doktorikraadi saanud eestlast **Mihkel Veske**, **Karl August Hermann** ja Jakob Hurt, kelle seisukohad erinesid küll sedavõrd, et ühiste norminguteni ei jõutud (Kask 1976: 19). Ometigi oli ühiseks sooviks rikka sõnavaraga otstarbekaimal viisil reeglistatud kirjakeel, millesse seltsi liikmete uurimused ja diskussioonid andsid kaheldamatult suure panuse.

4. Kokkuvõte

Eelnevas visandasime mõned tähised eesti keele arenduse dokumenteeritud tee algusest, esimesest 250 aastast. Eesti kirjakeele arenduses on alati arvestatud ühiskonna (keele)ideoloogilisi ning hariduslikke suundumusi ja vajadusi. Vähehaaval hõlmas kirjakultuur järjest suuremat osa ühiskonnast ja kirjakeele arendus liikus baltisaksa pastoritelt selle emakeelsete valdajate kätte. Nägime kirjakeele järjepidevat arendamist luterliku misjoni praktilisest vahendist omakeelse kultuuri ja hariduse vahendajaks. See katkestusteta areng avab ühtlasi kirjakeele ühendava, kirjalikku traditsiooni loova rolli Eesti ühiskonnas.

Artiklis käsitletud perioodi jooksul vahelduvad ühiskonnas keeleideoloogiad: luterlik misjonitegevus asendub sujuvalt valgustusfilosoofiaga, mis kasvab üle rahvusromantismiks (vt Undusk 2012). Keelenorm kujunes ühiskonna vajadusi arvestades mõjukate arendajate kaudu: kuni XIX sajandi keskpaigani toimus keelenormi kujundamine „ülalt alla” (Rutten, Vosters 2021), ühiskonnas prestiižse saksa keele eeskujul ja baltisaksa kirikutegelaste toel. Alates 1870. aastatest, EKMS-i tegevusest võiks normi kujundamist kirjeldada suunaga „alt üles” (Elspaß 2020): eesti kirjakeele arendamise ja ühtlustamise üle otsustasid eesti haritlased ise. Märginen on, et keeleküsimumste otsustamine oli rahvusliku keelekorralduse algusaegadel kollektiivne – nii nagu juba XVII sajandi lõpu piiblikonverentsidest alates tavaks saanud.

Arendajate keelevaadetes ja sihiks seatud ideaalis on kogu vaadeldava perioodi jooksul näha tegeliku kasutuse väärtustamist, sellega parema kooskõla saavutamise püüet – vaatamata algusaegade kirjakeele registrilisele nappusele. Tegeliku kasutuse, rahvakeeleläheduse tähtsust rõhutab omal kombel juba Stahl, eriti selgelt aga

Hornung ja teised XVII sajandi lõpu sakslastest keeleeuendajad. Ajas rahvalalgustusest rahvusromantismi poole edasi liikudes tegeliku kasutuse väärtustamise suundumus süveneb, tipnedes EKMS-i tegevuse perioodil loomulikuma, häälduslähedasema kirjaviisi ja vormistiku otsingutega. Märkida tuleb ka ajakohasust ja teadusliku pädevuse olulisust juba kõige varasemas keelearendustöös. XVII sajandi keeleõpetused olid koostatud oma aja traditsiooni järgides: eesti keelt kirjeldati tuntuma keele kaudu. XIX sajandi lõpus olid kirjakeele teadlikult ühtlustavasse arendamisse kaasatud kõik tollased doktorikraadiga keeleteadlased.

Minevikus ühiskonna mõtteeviiside taustal kujunenud keeleideed väärivad ennekoike mõistmist ja hindamist omas ajas, ent võiksid huvi pakkuda ka tänapäevases keelearendustöös. Kirjakeelt on keelekorralduse algusaegadest saadik peetud oluliseks, hoolikat arendamist väärivaks keelekujuks. Seejuures on kogu aeg väärtustatud kirjakeele kooskõla tegeliku keelekasutusega.

Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuuri grantid PRG34 „Võimusuhted ja identiteet 16.–18. sajandi eesti kirjakeeles“ ja PRG341 „Pragmaatika grammatika kohal: subjektiivsus ja intersubjektiivsus eesti keele registrites ja tekstiliikides“ ning Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus).

KIRJANDUS

- Aaver, Eva; Laanekask, Heli 1988.** F. R. Faehlmanni kaks avalikku esinemist aastail 1842 ja 1849. (Litteraria. Eesti kirjandusloo allikmaterjale 5.) Tallinn: Eesti Raamat.
- Aaver, Eva; Lepik, Mart 1986.** F. J. Wiedemanni kirjad F. R. Kreutzwaldile. – Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi XI. Tagasivaateid kirjanduslukku. Tallinn: Eesti Raamat, lk 56–98.
- Annus, Endel (toim) 2000.** Eestikeelne raamat 1525–1850. (Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia 1.) Tallinn: [Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus].
- Anvelt, Leo 1995.** Masing, Rosenplänter ja nende aeg. – Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Kd I, 1814–1818. Koost L. Anvelt, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 17–33.
- Ariste, Paul 2005.** Ferdinand Johann Wiedemann. 3. tr. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Eisen, Matthias Johann 1884.** Tähtsad mehed. Wiies anne: J. W. L. v. Luce. – J. H. Rosenplänter. Würst M. Barklay de Tolly. (Eesti Rahwa-Biblioteek 30.) Tartu: Schnakenburg.
- EKMSA 1873** = Eesti Kirjameeste Seltsi protokollid. – Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat. Esimene aastakäik. Tartu: H. Laakmann, lk 71–82.
- Elspaß, Stephan 2020.** Alternative sources of data for alternative histories of standardisation. – Language Policy 19, lk 281–299. <https://doi.org/10.1007/s10993-019-09528-x>
- Erelt, Tiiu 2002.** Eesti keelekorraldus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Gutslaff 1648** = Johannes Gutslaff, *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam*. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tlk ja koost Marju Lepajõe, toim Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikool, 1998.

- Habicht, Külli 2003.** Vana kirjakeele uurimisest Tartu Ülikoolis. – 200 aastat eesti keele ülikooliõpet: 1803 eesti ja soome keele lektoraat Tartu ülikoolis. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25.) Toim Mati Erelt. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 171–210.
- Hennoste, Tiit; Pajusalu, Karl 2013.** Eesti keele allkeeled. Õpik gümnaasiumile. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- [**Hornung, Johann; Virginius, Adrian; Brockmann, Reiner; Berthold, Johann Daniel von; de Moulin, Magnus**] 1694–1695. Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat. Riga: Johann Georg Wilcken.
- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen, nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga–Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch.
- Hurt, Jakob 1870.** Piiblipühä kõne, mis Kalendritegijä 25. Mail ajastajal 1865 Rõngo kerikon pidi. – Tartu Kalender 1871. ajastaiga pääle. Tartu, lk 36–48.
- Hurt, Jakob 1872.** Eesti Kirjameeste Seltsi tõise koosolemise protokollist. – Eesti Postimees ehk Näddalaleht 19. VII, lk 161–162.
- Ikola, Osmo 1984.** Lõunaestikeelne käsiraamat aastast 1691. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 546–556.
- Kask, Arnold 1932.** Jakob Hurt keelemehena. – Eesti Keel, nr 1–2, lk 1–17.
- Kask, Arnold 1946.** Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kask, Arnold 1970.** Eesti kirjakeele ajaloost. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder.
- Kask, Arnold 1976.** Eesti Kirjameeste Seltsi keelelisest tegevusest. – Emakeele Seltsi aasta-raamat 21 (1975). Tallinn: Eesti Raamat, lk 5–22.
- Kask, Arnold 1984.** Eesti murded ja kirjakeel. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 16.) Tallinn: Valgus.
- Kilgi, Annika; Ross, Kristiina (tlk) 2006.** Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kingisepp, Valve-Liivi; Ress, Kristel; Tafenau, Kai (tlk, koost) 2010.** Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Toim Külli Habicht, Külli Prillop. Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut. Tartu: Tartu Ülikool.
- Kull, Rein 2000.** Kirjakeel, oskuskeel, üldkeel. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Laanekask, Heli 2003.** Johann Samuel Friedrich Boubrigi kiri Karl Gottlob Sonntagile. – 200 aastat eesti keele ülikooliõpet: 1803 eesti ja soome keele lektoraat Tartu ülikoolis. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25.) Toim Mati Erelt. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 61–87.
- Laanekask, Heli 2004.** Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. (Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 14.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Laanekask, Heli 2008.** Keskustelu või poleemika: Ahrens ja Wiedemann. – Lähivertailuja 18. (Uralica Helsingiensia 1.) Toim Helle Metslang, Riho Grünthal. Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura, lk 77–94. <https://doi.org/10.5128/LV18.04>

- Lepajõe, Marju 2013.** Wotzu ist *die tzung*? Martini Lutheri keele- ja hariduskäsitusest. – Kroonikast kantaadini. Muusade kunstid kesk- ja varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 20 (27).) Toim Katre Kaju. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 69–92.
- Lepik, M[art] 1938.** Õpetatud Eesti Seltsi eelajalooost ja asutamisest. – Õpetatud Eesti Selts 1838–1938: lühike tegevus-ülevaade. Tartu: K. Mattiesen, lk 1–12.
- Luther, Martin 2000.** Kiri tõlkimisest ja pühakute eestpalvest. Tlk Kristiina Ross. – Vikerkaar, nr 2–3, lk 83–94.
- Masing, Otto Wilhelm 1822.** Teädused. – Marahwa Näddala-Leht 6. XII, lk 383–389.
- Masing, Otto Wilhelm 1825.** Eestsõnna. – Marahwa Näddala-Leht 5. I, lk 1–6.
- Milroy, James 2001.** Language ideologies and the consequences of standardization. – Journal of Sociolinguistics, kd 5, nr 4, lk 530–555. <https://doi.org/10.1111/1467-9481.00163>
- Mägiste, Julius 1931.** Soome keele osa eesti kirjakeele arendamisel. Pilk soomest laenamise mõtte käiku Rosenplänter'i aegsest maarahvakeelest eesti riigikeeleni. – Eesti Kirjandus, nr 2, lk 87–118; nr 4, lk 221–245.
- Pahtma, Leino; Tafenau, Kai 2003.** Saateks. – Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloo (1686–1690). Allikapublikatsioon. Bibelkonferenzen und Sprachstreitigkeiten. Quellen zur Geschichte der Übersetzung der Bibel ins Reval-estnische (1686–1690). (Ex fontibus archivi historici Estoniae 1.) Toim L. Pahtma, K. Tafenau, Jürgen Beyer. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 9–16.
- Pahtma, Leino; Tafenau, Kai; Beyer, Jürgen (toim) 2003.** Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloo (1686–1690). Allikapublikatsioon. Bibelkonferenzen und Sprachstreitigkeiten. Quellen zur Geschichte der Übersetzung der Bibel ins Reval-estnische (1686–1690). (Ex fontibus archivi historici Estoniae 1.) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Prillop, Külli 2020.** O. W. Masingu kirjaviis. – Otto Wilhelm Masingu „Marahwa Näddala-Lehhe” sõnastik. Koost Valve-Liivi Kingisepp. Toim Külli Habicht, K. Prillop. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 17–25.
- Põldvee, Aivar 2010.** Bengt Gottfried Forselius ja tähed. Täiendusi vana kirjaviisi ja uue õpeviisi mõistmiseks. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 331–352; nr 6, lk 419–429.
- Raag, Raimo 2008.** Talurahva keelest riigikeeleks. Tartu: Atlex.
- Reila, Heiki 2007.** Uue Testamendi Hornungi tõlke kohast vaimuliku eesti keele kujunemise loos. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 143–151.
- Ross, Kristiina 2000.** [Tõlkija järelsõna.] – Vikerkaar, nr 2–3, lk 94–96.
- Ross, Kristiina 2002.** Baltisaksa pastorid ja eesti keel. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 225–230.
- Ross, Kristiina (koost, toim) 2003.** Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Ross, Kristiina 2006.** Keskaegse eesti libakirjakeele põhjendusi ja piirjooni. – Emakeele Seltsi aastaraamat 51 (2005). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Emakeele Selts, lk 107–129.
- Ross, Kristiina 2013.** Johannes Gutsaffi piiblitõlge ja lõunaeesti kirjakeel. – Johannes Gutsaffi piiblitõlge 1647–1657. Toim Maeve Leivo, Ahti Lohk, K. Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 475–484.
- Ross, Kristiina 2015.** Muulane karantiinis. Jehoovatunnistajate luterlik piiblitõlge. – Vikerkaar, nr 6, lk 61–73.

- Ross, Kristiina 2019.** Meie ja teie eesti kirjakeel. – Keel ja Kirjandus, nr 1–2, lk 57–68. <https://doi.org/10.54013/kk735a5>
- Ross, Kristiina 2022.** Eesti keele varauusaegne mänguruum. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 716–731. <https://doi.org/10.54013/kk776a5>
- Rutten, Gijbert; Vosters, Rik 2021.** Language standardization ‘from above’. – The Cambridge Handbook of Language Standardization. Toim Wendy Ayres-Bennett, John Bellamy. Cambridge: Cambridge University Press, lk 65–92. <https://doi.org/10.1017/9781108559249.003>
- Saari, Henn 1979.** Kirjakeele saatus 1. Vaade sajandile. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 661–669; nr 12, lk 712–723.
- Stahl, Heinrich 1637.** Anführung zu der Esthnischen Sprach. Revall: Chr. Reusner.
- Tafenu, Kai 2009a.** Adrian Virginiuse eluloost. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 847–855.
- Tafenu, Kai 2009b.** Veel täiendusi Vana Testamendi tõlkeloole. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 688–708.
- Tafenu, Kai 2011.** *Ex ignorantia linguae ridiculus sensus*. Eestikeelsete tekstide kriitikast 17. sajandi lõpul. – Lugemise kunst. The art of reading. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 13. Raamat ja aeg 2.) Toim, koost Piret Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 123–150.
- Tafenu, Kai; Ross, Kristiina; Põldvee, Aivar (koost) (ilmumas).** *See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim*. Eesti keelemõte 1632–1732. Tallinn: EKSA.
- Talve, Ilmar 2004.** Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvuseni. Tartu: Ilmamaa.
- Undusk, Jaan 2012.** Luterlik, valgustuslik ja romantiline keeleideoloogia meie vanemas kirjakultuuris. – Vikerkaar, nr 10–11, lk 73–90.
- Viidalepp, Richard 1980.** Jakob Hurda üleskutse „Paar palvid”. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 282–290.
- Viht, Annika; Lohk, Ahti 2022.** Kvantitatiivne vaade Uue Testamendi 1630.–1730. aastate tõlgetele. – Emakeele Seltsi aastaraamat 67 (2021). Peatoim Reili Argus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 169–194. <https://doi.org/10.3176/esa67.09>
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1871.** Ehstnische Dialekte und ehstnische Schriftsprache. – Verhandlungen der Gelehrten Ehstnischen Geschellschaft zu Dorpat, kd 7, v 1, lk 57–80.
- Wiedemann 1875 = Ferdinand Johann Wiedemann,** Eesti keele grammatika. Tlk Heli Laanekask, toim Ellen Niit. Tallinn: Eesti TA Emakeele Selts, 2011.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 2014.** Mälestusi minu elust. Tlk Anti Lääts. Toim Jaak Peebo. Tartu: Ilmamaa.

Annika Viht (sünd 1981), PhD, Eesti Keele Instituudi vanemteadur (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn); Tallinna Ülikooli eesti keele lektor, annika.viht@eki.ee

Küllli Habicht (sünd 1964), PhD, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi eesti keele kaasprofessor (Jakobi 2, 51005, Tartu), kulli.habicht@ut.ee

The Baltic-German period in Estonian language planning (Views on the development of Estonian language planning)

Keywords: language standardisation, language ideology, historical sociolinguistics, history of written Estonian

An overview is provided of the conscious development of an Estonian language standard from the 17th to the 19th century. That period, shaped by Baltic-German clerics, can be considered the precursor of Estonian national language planning. The article discusses the most significant early authors and their views on standard language. Their relevant efforts are viewed as a continuous process aimed at creating an unified language variety to mediate whatever was important in society. This period of 250 years witnessed gradual shifts in the interpretation of the standard language, which was first seen as a medium of Lutheran mission, then as a vehicle of local Enlightenment and, finally, a manifestation of national culture.

From the very beginning, the development of a standard language was related to prevailing ideologies, dissemination of ideas through the written word, and the formation of a cultural language. In early grammars, Estonian was described on practical purposes as a means of spreading Lutheran ideology. The active focus was on the religious register as the main aim was to publish the Bible in Estonian. From the mid-18th century onwards, the Enlightenment brought up new themes and new registers as well. The 19th-century standard embraced even more registers. Standard Estonian began to be highly valued as a unifier of the nation and the carrier of its culture. The Baltic-German era in the standardisation of Estonian came to an end in the 1870s. By then, the language planning had transferred solely into the hands of native Estonian intellectuals. Estonian language planners, despite following the Baltic-German tradition, strove for ever greater closeness to the vernacular.

Throughout the whole period, the ideal of language development was based on actual vernacular use, striving for up-to-dateness. The intellectuals involved in the standardisation were the most competent experts of Estonian language of their time. For example, in the late 19th century, all the first Estonian linguists with a doctorate degree took part in Estonian language development. Thus the standardisation of the Estonian language can be viewed as a continuous process where principles have been constantly updated without, however, forgetting past experience.

Annika Viht (b. 1981), PhD, Institute of the Estonian Language, Senior Researcher (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn); Tallinn University, School of Humanities, Lecturer, annika.viht@eki.ee

Küllli Habicht (b. 1964), PhD, University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, Associate Professor of Estonian Language (Jakobi 2, 51005, Tartu), kulli.habicht@ut.ee